МУЖИКИ

I

Лакей при московській гостиниці "Слов'янський базар", Микола Чикільдєєв, занедужав. У нього затерпли ноги і змінилася хода, отож одного разу, ідучи коридором, він спіткнувся й упав разом з підносом, на .якому була шинка з горошком. Довелось покинути роботу. Які були гроші, свої і жінчині, він пролікував, харчуватися вже не було з чого, стало нудно без діла, і він вирішив, що, мабуть, треба їхати до себе додому, на село. Дома і хворіти легше, і жити дешевше; і недарма кажуть: дома стіни помагають.

Приїхав він у своє Жуково надвечір. У споминах дитинства рідне гніздо уявилось йому ясним, затишним, вигідним, а тепер, увійшовши в хату, він аж злякався,—так було темно, тісно і брудно. Дружина його Ольга і дочка Саша, що приїхали з ним, здивовано поглядали на велику неохайну піч, яка займала мало не півхати, темну від кіптяви та від мух. Скільки мух! Піч перекосилася, колоди в стінах лежали криво, і здавалося, що хата ось-ось розвалиться. На покуті, біля ікон,, були поналіплювані ярлики від пляшок і клапті газетного паперу — це замість картин. Бідність, бідність! Із дорослих нікого не було дома, всі жали. На печі сиділа дівчипка років восьми, білоголова, невмивана, байдужа; вона навіть не глянула на прибулих. Долі терлась об рогачі біла кішка.

— Киць, киць! —— поманила її Саша.— Киць!

— Вона в нас не чує,— сказала дівчинка.— Оглухла.

— Від чого?

— Так. Побили.

Микола і Ольга з першого погляду зрозуміли, яке тут життя, але нічого не сказали одне одному; мовчки скинули клунки й вийшли на вулицю мовчки. їхня хата була третя з краю і здавалась найбіднішою, найстарішою; друга — не краща, зате на крайній — залізний дах і занавіски на вікнах. Ця хата, необгороджена, стояла окремо, і в ній був трактир. Хати стояли в один ряд, і все сільце, тихе й задумливе, з вербами, бузиною і горобиною, що виглядали з дворів, мало приємний вигляд.

За селянськими садибами починався спуск до річки, крутий і обривистий, так що в глині де-не-де оголилося величезне каміння. По схилу, біля цього каміння та ям, викопаних гончарами, крутилися стежечки, цілими куца-ми було накидано черепків з побитого посуду, то бурих, то червоних, а там унизу стелився широкий, рівний яскраво-зелений луг, уже викошений, де тепер гуляла селянська череда. Річка була за версту від села, звивиста, з чудовими кучерявими берегами, за нею знов широкий луг, череда, довгі низки білих гусей, далі так само, як і по цей бік, крута дорога на гору, а наверху, на горі, село з п'яти-главою церквою і трохи оддалік панський двір.

— Добре тут у вас! — сказала Ольга, хрестячись до церкви.— Роздолля, господи!

Якраз у цей час вдарили до всеношної (було напередодні неділі). Дві маленькі дівчинки, які внизу несли відро з водою, оглянулись на церкву, щоб послухати дзвода.

— Об цій порі в "Слов'янському базарі" обіди...—промовив Микола мрійно.

Сидячи край обриву, Микола і Ольга бачили, як заходило сонце, як небо, золоте й багрове, відбивалося у річці, у вікнах церкви і в усьому повітрі, ніжному, спокійному, невимовно чистому, якого ніколи не буває в Москві. А коли сонце сіло, мекаючи й ревучи, пройшла череда,

прилетіли з того боку гуси,— і все змовкло, тихе світло згасло в повітрі, і стала швидко насуватись вечірня темрява.

Тим часом повернулися старі, батько і мати Миколині, худі, згорблені, беззубі, обов однакові на зріст. Прийшли й молодиці — невістки Мар'я і Фекла, що працювали за річкою в поміщика. У Мар'ї, жінки брата Кир'яка, було шестеро дітей. У Фекли, жінки брата Дениса, що пішов у солдати,-—двоє; і коли Микола, увійшовши до хати, побачив усю сім'ю, всі ті великі і маленькі тіла, які ворушились на полу, в колисках та по всіх кутках, і коли побачив, з якою пожадливістю старий і жінки їли житній хліб, умочаючи його в воду, то збагнув, що даремно він сюди приїхав, хворий, без грошей та ще з сім'єю,— даремно!

— А де брат Кир'як? — спитав він, коли поздоровались.

— У купця за сторожа працює,— відповів батько,— в лісі. Чоловік би й нічого, та випиває дуже.

— Не добувач! — промовила стара слізно.— Гірко з мужиками нашими, не в хату несуть, а з хати. І Кир'як п'є, і старий теж, нічого гріха таїти, знає до трактиру дорогу. Прогнівалась цариця небесна.

З нагоди гостей наставили самовар. Від чаю тхнуло рибою, цукор був обгризений і сірий, по хлібі та посуді сновигали таргани; було огидно пити, і розмова була огидна — все про злидні та про хвороби. Але не встигли випити й по чашці, як знадвору долинув голосний, протяжний п'яний крик:

— Ма-ар'є!

— Либонь Кир'як іде,— сказав старий,— про вовка помовка.

Всі притихли. І трохи згодом знову той самий крик, грубий, протяжний, наче з-під землі:

— Ма-ар'є!

Мар'я, старша невістка, зблідла, припала до печі, і якось дивно було бачити на обличчі в цієї широкоплечої, дужої, негарної жінки вираз переляку. Дочка її, та сама дівчинка, що сиділа на печі і здавалася байдужою, раптом голосно заплакала.

■ — А ти чого, холеро? — крикнула на неї Фекла, гарна молодиця, теж дужа і широка в плечах.— Не бійся, не вб'є!

Від старого Микола довідався, що Мар'я боялася жити в лісі з Кир'яком і що він, коли був п'яний, приходив раз у раз за нею і при цьому кричав та бив її нещадно.

— Ма-ар'є! — почувся крик коло самих дверей.

— Заступіться, Христа ради, ріднесенькі,— залебеділа Мар'я, дихаючи так, наче її опускали в дуже холодну воду,— заступіться, ріднесенькі...

Заплакали всі діти, скільки їх було в хаті, і, дивлячись на них, Саша теж заплакала. Почувся п'яний кашель, і до хати ввійшов високий чорнобородий мужик у теплій шапці, і через те, іцо в тьмяному світлі лампочки не було видно його обличчя,— страшний. Це був Кир'як: Підійшовши до жінки, він розмахнувся і вдарив її кулаком по обличчю, а вона не випустила ані пари з уст, приголомшена ударом, і тільки присіла, і одразу ж у неї з носа пішла кров.

— Який сором, сором,— бурмотів старий, вилізаючи на піч,— при гостях отак! Гріх який!

А стара сиділа мовчки, згорбившись, і про щось думала; Фекла гойдала колиску... Як видно, усвідомлюючи себе страшним і задоволений з цього, Кир'як схопив Мар'ю за руку, потяг її до дверей і

заричав, як звір, щоб здаватися ще страшнішим, але в цей час раптом побачив гостей і спинився.

— А, приїхали...—промовив він, випускаючи жінку.— Рідний братик з сімейством...

Вій помолився до образа, похитуючись, витріщаючи свої п'яні, червоні очі, і казав далі:

— Братик з сімейством приїхали в батьківську хату... з Москви, значить. Первопрестольний, значить, град Москва, городам мати... Пробачте...

Він опустився на лавку біля самовара й став пити чай, голосно сьорбаючи з блюдечка при загальній мовчанці.,. Випив чашок з десять, потім схилився на лаву й захропів. Стали лягати спати. Миколу, як хворого, положили на печі з старим; Саша лягла на долівці, а Ольга пішла з молодицями в сарай.

— Е-е, ластівко,— говорила вопа, лягаючи на сіні поряд з Мар'єю,— слізьми горя не заллєш. Терпи, та й годі. В писанні сказано: аще хто вдарить тебе у праву щоку, підстав йому ліву... Е-е, ластівко!

Потім вона півголосом, співуче, розказувала про Москву, про своє життя; як вона служила покоївкою в мебльованих кімнатах.

— А в Москві доми великі, кам'яні,— говорила вона,— церков багато-багато, сорок сороків, ластівко, а в домах усе пани, та такі гарні, та такі пристойні!

Мар'я сказала, що вона ніколи не бувала не тільки в Москві, а навіть у своєму повітовому місті; вона була неграмотна, не знала ніяких молитов, не знала навіть "Отче наш". Вона і друга невістка, Фекла, яка тепер сиділа оддалік її слухала,— обидві були дуже не розвинені і нічого

не могли зрозуміти. Обидві вони не любили своїх чоловіків: Мар'я боялася Кир'яка, і коли він зоставався з нею, то вона трусилася від страху і біля нього раз у раз чаділа, бо від нього дуже тхнуло горілкою і тютюном. А Фекла на запитання, чи не нудно їй без чоловіка, відповіла з досадою:

— А хай йому! Поговорили і затихли...

Було холоднувато, і коло сарая на все горло співав півень, заважаючи спати. Коли синюватe вранішнє світло вже пробивалося крізь усі щілини, Фекла тихенько встала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудись, тупаючи босими ногами.

II

Ольга пішла до церкви і взяла з собою Мар'ю. Коли вопи сходили стежкою до лугу, обом було весело. Ользі подобалось роздолля, а Мар'я почувала в невістці близьку, рідну

людину. Сходило сонце. Низько над лугом літав сонний яструб, річка була похмура, котився туман де-не-де, ало по той бік на горі вже простяглося пасмо світла, церква сяяла, і в панському саду несамовито кричали граки.

— Старий нічого,— розказує Мар'я,— а бабка сувора, б'ється все. Свого хліба вистачило до маспиці, купуємо борошно в трактирі,— ну, вона сердиться: багато, каже, їсте.

— Е-е, ластівко! Терпи, та й годі. Сказано: прийдіте всі труждающії і обремеиеннії.

Ольга говорила статечно, співуче, і хода в неї була, як у прочанки, швидка і метушлива. Вона щодня читала євангеліє, читала вголос, по-дячківському, і багато чого не розуміла, але святі слова зворушували її

до сліз, і такі слова, як "аще" і "дондеже", вона вимовляла з солодким завмиранням серця. Вона вірила в бога, в божу матір, в угодників; вірила, що не можна кривдити нікого в світі: ні простих людей, ні німців, пі циган, ні євреїв,— і що горе навіть тим, хто не жаліє тварин; вірила, що так написано в святих книгах, і тому, коли вона вимовляла слова з писання, навіть незрозумілі, то обличчя в неї ставало жалісливим, розчуленим і ясним.

— Ти звідки родом? — спитала Мар'я.

— Я владимирська. А тільки мене взято до Москви вже давно, на восьмому літечку.

Підійшли до річки. На тому боці коло самої води стояла якась жінка й роздягалась.

— То наша Фекла,— впізнала Мар'я,^— за річку, на панський двір ходила. До прикажчиків. Бешкетна та лайлива — страх!

Фекла, чорноброва, з розпущеним волоссям, молода ще і дужа, як дівчина, кинулася з берега й забила по воді ногами, і на всі боки від неї пішли хвилі.

— Бешкетна — страх! — ще раз сказала Мар'я.

Через річку було покладено хитку дерев'яну кладку, і якраз під нею в чистій, прозорій воді ходили табунці широколобих головнів. На зелених кущах, що дивились у воду, виблискувала роса. Повіяло теплом, стало радісно. Який прекрасний ранок! І, мабуть, яке прекрасне було б життя на цьому світі, якби не злидні, жахливі, безвихідні злидні, від яких ніде не сховаєшся! Досить було тепер тільки оглянутись на село, як живо згадалось усе вчорашнє,— і зачарування щастя, яке уявлялося довкола, зникло в одну мить.

Прийшли до церкви. Мар'я спинилася коло входу і не насмілилась іти далі. І сісти не насмілилась, хоч до обідні задзвонили тільки о дев'ятій годині. Так і стояла весь час.

Коли читали євангеліє, люди раптом заворушилися, даючи дорогу поміщицькій сім'ї: увійшли дві дівчини в білих сукнях, у крислатих капелюшках, і з ними повний, рожевий хлопчик у матроському костюмі. їх поява розчулила Ольгу; вона з першого погляду вирішила, що це — порядні, освічені і вродливі люди. А Мар'я дивилася на них спідлоба, похмуро, засмучено, начебто це ввійшли не люди, а страховища, які могли б розчавити її, якби вона не оступилась.

А коли диякон виголошував що-небудь басом, то їй кожного разу вчувався вигук: "Ма-ар'є!" — і вопа здригалась.

III

На селі дізналися про приїзд гостей, і вже після обідні до хати набилося багато люду. Прийшли і Леоничеви, і Мат-вєїчеви, і Ільїчови довідатись про своїх родичів, що служили в Москві. Усіх Жуковських хлопців, що знали грамоти, відвозили до Москви і віддавали там тільки в офіціанти та в коридорні (як із села, що по той бік річки, віддавали тільки в пекарі), і так повелося давно, ще за кріпацтва, коли якийсь Лука Іванович, Жуковський селянин, тепер уже легендарний, що служив буфетником в одному з московських клубів, приймав до себе на службу тільки своїх земляків, а ці, входячи в силу, виписували своїх родичів і влаштовували їх у трактири і ресторани; і з того часу село Жуково інакше вже не називали навколишні жителі, як Хамське, або Холуївка. Миколу одвезли до Москви, коли було йому одинадцять років, і влаштував мого на роботу Іван Макарович, з сім'ї Матвєїчевих, що

служив тоді капельдинером у саду "Ермітаж". І тепер, звертаючись до Матвєїчевих, Микола говорив повчально:

— Іван Макарович — мій благодійник, і я повинен за нього богу молитись день і ніч, бо ж нерез нього став я хорошою людиною.

— Батечку ти мій,— промовила сльозливо висока стара жінка, сестра Івана Макаровича,— і нічого про них, голубчика, не чути.

— Зимою служив він в Омона, а нинішній сезон, була чутка, десь за містом, у садах... Постарів! Перше, бувало, літнім ділом приносив додому карбованців по десять у день,

д тепер всюди діла стали тихі, поневіряється ста-* ренький.

Старі жінки і молодиці дивились на Миколині ноги, взуті у валянки, і на його бліде обличчя й говорили сумно:

— Не добувач ти, Миколо Осиповичу, не добувач! Де там! І всі голубили Сашу. їй вже минуло десять років, але

вона була мала на зріст, дун?е худа, і на вигляд їй можна брло дати років з сім, не більше. Серед інших дівчаток, засмаглих, погано обстрижених, одягнених у довгі вили-нялі сорочки, вона, біленька, з великими темними очима, з червоною стрічечкою в косах, здавалася кумедною, наче це було звірятко, що його спіймали в полі і принесли до хати.

— Вона в мене й читати моясе! — похвалилась Ольга, ніжно дивлячись на свою дочку.— Почитай, дитинко! — сказала вона, дістаючи з кутка євангеліє.— Ти почитай, а православні послухають.

Євангеліє було старе, важке, в шкіряних палітурках, з заяложеними краями, і від нього запахло так, ніби в хату увійшли ченці. Саша підвела брови й почала голосно, співуче:

— "Отшедшим вже їм, се ангел господень... во снє явився Іосифу, глаголя: "Востав поїми отроча і матір його..."

— Отроча і матір його,— повторила за нею Ольга і вся розчервонілась від хвилювання.

— "І бєжі во Єгипет... і буді тамо, дондеже реку ті..." При слові "дондеже" Ольга не стрималась і заплакала.

На неї дивлячись, схлипнула Мар'я, далі сестра Івана Макаровича. Старий закашлявся і заметушився, щоб дати онуці гостинця, але нічого не знайшов і тільки махнув рукою. І коли читання скінчилося, сусіди розійшлись по домівках, зворушені і дуже задоволені з Ольги і Саші.

З нагоди свята родина була цілий день дома. Стара, яку і чоловік, і невістки, і внуки, всі однаково називали бабкою, старалася все робити сама; сама топила піч і ставила самовар, сама навіть ходила на оденки і потім нарікала, що її замучили роботою. І все вона турбувалася, щоб хто не з'їв зайвого шматка, щоб старий і невістки не сиділи без роботи. То вчувалося їй, що трактирникові гуси йдуть задвірками на її город, і вона вибігала з хати з довгою палицею і потім з півгодини пронизливо кричала коло своєї капусти, чахлої й миршавої, як вона сама; то їй здавалося, що ворона добирається до курчат, і войа з лайкою кидалась на ворону. Сердилась і бурчала вона з ранку до

вечора і часто здіймала такий крик, що па вулиці спилялися прохожі.

Із своїм старим вона поводилась неласкаво, називала його то лежнем, то холерою. То був нестатечний, ненадійний мужик, і, може, якби вона не підганяла його раз ураз, то він не робив би зовсім, а тільки сидів би на печі та розмовляв. Він подовгу розповідав синові про якихось своїх ворогів, жалівся на кривди, яких він нібито зазнавав щодня від сусідів, і нудно було його слухати.

— Еге,— розповідав він, узявшись за боки.— Еге... Після здвиження через тиждень продав я сіно по тридцять копійок за пуд, добровільно... Так... Добре... Тільки ото, значить, везу я ранком сіно добровільно, нікого не чіпаю; в лиху годину, дивлюсь виходить з трактиру староста Ан-тип Седельников. "Куди везеш,, сякий-такий?" — та мене У вухо.

А в Кир'яка тяжко боліла голова з похмілля, і йому було соромно перед братом.

— Горілка он що робить. Ох, ти, боже мій! — бурмотів він, струшуючи своєю хворою головою.— Ви вже, братику і сестрице, простіть, Христа ради, сам не радий.

З нагоди свята купили в трактирі оселедця і варили юшку з оселедцевої голівки. Опівдні всі посідали пити чай і пили його довго, до поту, і, здавалось, порозпухали від чаю, і вже після того стали їсти юшку всі з одного горшка. А оселедця бабка сховала.

Увечері гончар на кручі випалював горшки. Внизу в лузі дівчата ходили в танку і співали. Грали на гармонії. І по той бік річки теж горіло в одній печі і співали дівчата, і здаля той спів здавався стройпим і ніжним. У трактирі і навколо галасували мужики; вони співали п'яними голосами, хто куди, і лаялись так, що Ольга тільки здригалась і говорила:

— Ох, батечку!..

її дивувало, що лайку чути було безперервно і що най-голосніше та найдовше лаялись старі, яким час вже помирати. А діти і дівчата слухали ту лайку і нітрохи не ніяковіли, і видно було, що вони звикли до неї з колиски.

Минуло півночі, вже погасло в печах тут і па тому боці, а внизу на лузі та в трактирі все ще гуляли. Старий і Кир'як, п'яні, побравшись за руки, штовхали один одного плечима, підійшли до сарая, де лежали Ольга і Мар'я.

— Облиш,— умовляв старий,— облиш... Вона молодиця смирна. Гріх...

— Ма-ар'є! — крикнув Кир'як.

— Облиш... Гріх... Вона молодиця пічого. Обидва постояли з хвилину біля сарай і пішли.

— Лю-ублю я квіти польові-ї! — заспівав раптом старий високим, пронизливим тенором.— Лю-ублю у луках їх збирать!

Потім сплюнув, погано вилаявся й пішов до хати.

IV

Бабка поставила Сашу біля свого городу й наказала їй глядіти, щоб не зайшли гуси. Був гарячий серпневий день. Трактирникові гуси могли добратися до городу задвірками, але вони тепер мали собі роботу, визбирували овес біля трактиру, мирно розмовляючи, і тільки гусак підіймав високо голову, піби бажаючи подивитися, чи не йде стара з палицею; інші гуси могли прийти знизу, але ці тепер паслись далеко за річкою, витягшись у лузі довгою білою гірляндою. Саша постояла трохи, занудьгувала і, побачивши, що гуси пе йдуть, відійшла до обриву.

Там вона побачила старшу Мар'їну дочку, Мотьку, яка стояла нерухомо на величезному камені і дивилася на церкву. Мар'я родила тринадцять разів, але залишилося в неї тільки шестеро і всі — дівчатка, жодного хлопчика, і старшій було вісім років. Мотька, боса, в довгій сорочці, стояла на пригріві, сонце пекло їй у саме тім'я, але вона не помічала цього і наче скам'яніла. Саша стала з нею поряд і сказала, дивлячись на церкву:

— В церкві бог живе. В людей горять лампи та свічки, а в бога лампадки, червоненькі, зелененькі, синенькі, як оченятка. Вночі бог ходить по церкві, і з ним пресвята богородиця і Миколай-угодничок — туп, туп, туп... А сторожеві страшно, страшно! Е-е, ластівко,— додала вона, наслідуючи свою матір.— А коли буде кінець світу, то всі церкви злетять на небо.

— Із дзво-на-ми? — запитала Мотька басом, розтягаючи кожен склад.

— Із дзвонами. А коли кінець світу, добрі підуть у рай, а сердиті будуть— горіти в огні вічно і невгасно, ластівко. Моїй мамі і так само Мар'ї бог скаже: ви нікого не кривдили і за це йдіть направо, в рай; а Кир'якові та бабці скаже: а ви йдіть наліво, у вогонь. І хто скоромне їв, того теж у вогонь.

Bona подивилась угору на небо, широко розплющивши очі, і сказала:

— Дивись на небо, не кліпай,— ангелів видно. Мотька теж стала дивитись на небо, і хвилина минула

у мовчанці.

— Бачиш?

— Не видно,— промовила Мотька басом.

— А я бачу. Маленькі ангелики літають по небу та крильцями — миг, миг, ніби комарики.

Мотька подумала трохи, дивлячись у землю, і спитала:

— Бабка горітИіМе?

— Горітиме, ластівко.

Від каменя до самого низу тягся рівний, пологий схил, укритий м'якою зеленою травою, якої хотілося рукою торкнутись або полежати на ній. Саша лягла і скотилася вниз. Мотька з серйозним, суворим обличчям, відсапуючись, теж лягла й скотилась, і при цьому в неї сорочка задерлась до плечей.

— Як мені стало смішно! — сказала Саша в захопленні. Вони обидві пішли нагору, щоб скотитися ще раз, але

в цей час почувся знайомий верескливий голос. Ой, як це жахливо! Бабка, беззуба, кощава, горбата, з коротким сивим волоссям, що маяло на вітрі, довгою палицею гнала від городу гусей і кричала:

— Всю капусту витовкли, окаянні, щоб ви виздихали, тричі анафеми, кляті, немає на вас загибелі!

Вона побачила дівчаток, кинула палицю, підняла лозину і, схопивши Сашу за шию пальцями, сухими й твердими, як рогачики, стала її шмагати. Саша плакала від болю і страху, а в цей час гусак, перехиляючись з ноги на ногу і витягши шию, підійшов до старої і просичав щось, і коли він вернувся до свого табуна, то всі гуски схвально привітали його: го-го-го! Потім бабка заходилася шмагати Мотьку, і при цьому в Мотьки знову задерлася сорочка. В роздачі, голосно плачучи, Саша пішла до хати, щоб поскаржитись; за нею йшла

Мотька, яка теж плакала, але басом, не витираючи сліз, і обличчя в неї було вже таке мокре, начебто вона вмочила його в воду.

— Батечку мій! — здивувалась Ольга, коли обидві вони ввійшли до хати.— Царице небесна!

Саша почала розказувати, і в цей час з пронизливим криком і з лайкою увійшла бабка, розсердилась Фекла, і в хаті зчинився галас

— Нічого, нічого! — втішала Ольга, бліда, збентежена, гладячи Сашу по голові,— Вона — бабуся, на неї гріх сердитись. Нічого, дитинко.

Микола, що був уже змучений оцим повсякчасним криком, голодом, чадом, смородом, що вже ненавидів і зневажав бідність, що соромився перед дружиною і дочкою за своїх батька і матір, звісив з печі ноги й промовив роздратовано, плаксивим голосом, звертаючись до матері:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте ніякого повного права її бити!

— Ну, здихаєш там на печі, ледащо! — крикнула на нього Фекла із злобою.— Принесла вас сюди лиха година, дармоїдів.

І Саша, і Мотька, і всі дівчатка, скільки їх було, забились на печі в куток, за спину Миколи, і звідти слухали все те мовчки, злякано, і чути було, як стукали їхні маленькі серця. Коли в родині є хворий, що хворіє вже давно і безнадійно, то бувають такі тяжкі хвилини, коли всі близькі боязко, потай, в глибині душі бажають його смерті; і тільки самі діти бояться смерті рідної людини і при думці про неї завжди почувають жах. І тепер дівчатка, затаївши подих, з сумним виразом на обличчях, дивились па Миколу і думали про те, що він скоро помре, і їм хотілось плакати і сказати йому що-небудь ласкаве, жалісне.

Він тулився до Ольги, наче шукаючи в неї захисту, і говорив їй тихо, тремтячим голосом:

— Олю, люба, не можу я більше тут. Несила мені. Бога ради, ради Христа небесного, напиши ти своїй сестриці Клавдії Абрамівні, хай продає і заставляє все, що є в неї, хай висилає грошей, ми виїдемо звідси. Ох, господи,— казав він далі з тугою,— хоч би одним оком на Москву глянути! Хоч би вона приснилась мені, матінка!

А коли настав вечір і в хаті стемніло, то стало так тоскно, що важко було вимовити слово. Сердита бабка намочила житніх скоринок у мисці і смоктала їх довго, цілу годину. Мар'я, видоївши корову, принесла відро з молоком і поставила на лаву: потім бабка переливала молоко з відра в глечики, теж довго, не поспішаючи, як видно, вдоволена, що тепер, у спасівку, ніхто не їстиме молока і воно все залишиться. І тільки трішки, краплину, вона на-" лила в блюдечко для Феклиного немовляти. Коли вона і Мар7я понесли глечики в погрібник, Мотька раптом стрепенулась, злізла з печі і, підійшовши до лави, де стояла дерев'яна миска, хлюпнула в неї молока з блюдечка.

Бабка, вернувшись до хати, заходилася знову коло своїх скоринок, а Саша і Мотька, сидячи на печі, дивились на неї, і їм було приємно, що вона поскоромилась і тепер уже піде в пекло. Вони втішились і лягли спати, і Саша, засинаючи, уявляла страшний суд: горіло у великій печі, па зразок гончарної, і нечистий дух з рогами, як у корови, весь чорний, гнав бабку у вогонь довгою палицею, як ото недавно вопа сама піала гусей.

V

На першу пречисту, об одинадцятій годині вечора, дівчата і хлопці, що гуляли впизу на лузі, раптом здійпяли крик і вереск й побігли в напрямі до села; і ті, що сиділи вгорі, над кручею, в першу хвилину ніяк пе могли зрозуміти чого.

— Пожежа! Пожежа! — розлігся внизу розпачливий крик.— Горимо!

Ті, що сиділи нагорі, оглянулись, і перед ними постала страшна, незвичайна картина. На одній з крайніх хат, на солом'яній покрівлі стояв вогняний, з сажень заввишки, стовп, який клубочився і сипав від себе на всі боки іскри, наче фонтан бив. І зараз-таки зайнялася вся покрівля яскравим полум'ям і почулося тріскотіння вогню.

Сяйво місяця потьмарилось, і вже все село було охоплене червоним, тремтливим світлом; по землі ходили чорні тіні, пахло гаром; і ті, що бігли знизу, всі позасапу-вались, тремтіли, аж не могли говорити, штовхались, падали, і від незвички до яскравого світла погано бачили, і не впізнавали одне одного. Було страшно. Особливо було страшне те, що над вогнем, серед диму, літали голуби і в трактирі, де ще не знали про пожежу, все ще співали та грали на гармонії, наче нічого й не було.

— Дядько Семен горить! — крикнув хтось гучним грубим голосом.

Мар'я металась біля своєї хати, плачучи, ламаючи руки, цокотячи зубами, хоч пожежа була далеко, на тому краю; вийшов Микола у валянках, повибігали діти в сорочинах. Коло десятникової хати закалатали в чавунну дошку. Бем, бем, бем...— полинуло в повітрі, і від цього дрібного, невгамовного дзвону стискало серце і ставало холодно. Старі баби стояли з образами. З дворів виганяли на вулицю овець, телят і корів, виносили скрині, кожухи, діжки. Вороний жеребець, якого не пускали в табун, бо він хвицав

І калічив коней, випущений на волю, затупотів, заіржав, пробіг по селу раз і другий і раптом спинився біля воза і став бити по ньому задніми ногами.

Задзвопили й на тому боці, в церкві.

Коло палаючої хати було жарко і так ясно, що на землі видно було чітко кожну травинку. На одній з скринь, що їх устигли винести, сидів Семен, рудий мужик з великим носом, у кашкеті, насуненім на голову

глибоко, до вух, у піджаку; його жінка лежала ниць непритомна і стогнала. Якийсь дід, років вісімдесяти, низенький, з великою бородою, схожий на гнома, не тутешній, але, як видно, причетний до пожежі, ходив тут-таки, без шапки, з білим клуночком у руках; на лисині в нього одсвічував вогонь. Староста Антип Седельников, смаглявий і чорноволосий, як циган, підійшов до хати з сокирою і повибивав вікна, одне по одному — невідомо навіщо, потім став рубати ґанок.

— Жінки, води! — кричав він.— Машину дава-ай! Мерщій!

Ті самі мужики, які тільки що гуляли в трактирі, тягли самотужки пожежну машину. Всі вони були п'яні, спотикалися й падали, і у всіх був безпорадний вираз і сльози на очах.

— Дівчата, води! — кричав староста, теж п'яний.— Мерщій, дівчата!

Молодиці і дівчата бігали наниз, де було джерело, і носили повні відра та цебри і, виливши в машину, знов бігли. Носили воду і Ольга, і Мар'я, і Саша, і Мотька. Качали воду жінки і хлопчики, кишка шипіла, і староста, спрямовуючи її то в двері, то у вікна, затримував пальцем струм, від чого вона шипіла ще пронизливіше.

— Молодець, Антипе! — чути було схвальні голоси.— Старайся!

А Антип ліз у сіни, у вогонь, і кричав звідти:

— Качай! Потрудіться, православні, для такої лихої пригоди!

Мужики стояла юрбою тут-таки, нічого не роблячи, і дивились на вогонь. Ніхто не знав, за що взятися, ніхто нічого не вмів, а навколо були стіжки хліба, сіно, сараї, купи сухого хмизу. Стояли тут і Кир'як, і старий Осип, його батько, обидва напідпитку. І, ніби бажаючи виправдати своє неробство, старий говорив, звертаючись до баби, яка лежала на землі:

— Чого, кумо, побиватися! Хата заштрафована — чого тобі!

Семен, звертаючись то до того, то до іншого, розказував, 8 чого зайнялося.

— Оцей самий дідок, з клуночком, генерала Жукова дворовий... У нашого генерала, царство небесне, за кухаря був. Приходить увечері: "Пусти,— каже,— ночувати..." Ну, випили по чарці, звісно... Стара заходилась біля самовара — дідка чаєм напоїти, та не в добрий час наставила самовар у сінях, вогонь з труби, значить, просто на покрівлю, на солому, воно й теє. Мало самі не погоріли. І шапка в старого згоріла, гріх, та й годі.

А в чавунну дошку били безупинно, і часто дзвонили в церкві, за річкою. Ольга, вся в світлі, задихаючись, дивлячись із жахом на червоних овець і на рожевих голубів, які літали серед диму, бігала то вниз, то нагору. їй здавалося, що цей дзвін гострою колючкою встромився їй у душу, що пожежа ніколи не закінчиться, що загубилася Саша... А коли в хаті з гуркотом завалилася стеля, то від думки, що тепер згорить неодмінно все село, вона ослабла і вже не могла носити воду, а сиділа над кручею, поставивши біля себе відра; поряд і нижче сиділи жінки й голосили, як по покійникові.

Та ось з того боку, з панської садиби, приїхали двома підводами прикажчики і наймити й привезли з собою пожежну машину. Приїхав верхи студепт у білому кітелі нарозпашку, дуже молодий. Застукали сокирами, приставили до палаючого зрубу драбину, і полізло по ній зразу п'ять чоловік, і попереду усіх студент, що був червоний і кричав різким, охриплим голосом і таким тоном, начебто гасити пожежі було йому звичним ділом. Розбирали хату по колодах, розтягли хлів, тин і найближчий стіжок.

— Не давайте валити! — почулися в юрбі суворі голоси.— Не давай!

Кир'як подався до хати з рішучим виглядом, начебто бажаючи не дати приїжджим валити, але один з робітників повернув його назад і вдарив по шиї. Почувся сміх, робітник ще раз ударив, Кир'як упав і рачки поліз назад в юрбу.

Прийшли з того боку дві гарні дівчини в капелюшках,— мабуть, сестри студента. Вони стояли оддалік і дивились на пожежу. Порозкидані колоди вже не горіли, але дуже куріли; студент, працюючи кишкою, спрямовував струмінь то на ці колоди, то на мужиків, то на молодиць, що носили воду.

— Жорж! — кричали йому дівчата докірливо і з тривогою.— Жорж!

Пожежа закінчилася. І тільки коли стали розходитись, помітили, що вже світанок, що всі бліді, трохи смугляві,— це завжди так здається рано-вранці, коли на небі згасають останні зорі. Розходячись, мужики сміялись і жартували з кухаря генерала Жукова та з шапки, що згоріла; їм уже хотілося обернути пожежу на жарт, і начебто навіть було шкода, що пожежа так скоро скінчилася.

— Ви, пане, добре гасили,— сказала Ольга до студента.— Вас би до нас, у Москву; там, вважай, кожного Дня пожежа.

— А ви хіба з Москви? — спитала одна з панночок.

— А так. Мій чоловік служив у "Слов'янському базарі". А це моя дочка,— показала вона на Сашу, яка змерзла й тулилась до неї.— Теж московська.

Обидві панночки сказали щось по-французьки студентові, і той подав Саші двогривеник. Старий Осип бачив це, і на обличчі в нього раптом заясніла надія.

— Дякувати богу, ваше високоблагородіє, вітру не було,— сказав він, звертаючись до студента,— а то погоріли б враз. Ваше високоблагородіє, панове хороші,— додав він сором'язливо, тоном нижче,— світанок холодний, погрітись би... на півпляшечки з вашої милості.

Йому нічого не дали, і віп, крякнувши, поплентався додому. Ольга потім стояла на краю й дивилась, як обидва вози переїжджали річку вбрід, як лугом ішли пани; їх на тому боці чекав екіпаж. А прийшовши в хату, вона розказувала чоловікові з захопленням:

— Та такі хороші! Та такі гарні! А панночки — як херувимчики.

— Щоб їх розірвало! — промовила сонна Фекла із злобою.

VI

Мар'я вважала себе нещасливою й говорила, що їй дуже хочеться вмерти; а Феклі, навпаки, було до смаку все це життя: і бідність, і неохайність, і невгамовна сварка. Вона їла, що давали, не перебираючи; спала, де й на чому доведеться; помиї виливала коло самого ґанку: вихлюпне з порога та ще й пройде босими ногами по калюжі. І вона з першого ж дня зненавиділа Ольгу і Миколу саме за те, що їм не подобалося це життя.

— Подивлюся, що ви тут їсти будете, дворяни московські! — говорила вона зловтішно.— Подивлю-усь!

Одного разу вранці,— це було вже на початку вересня,— Фекла принесла знизу двоє відер води, рожева від холоду, здорова, гарпа; у той час Мар'я і Ольга сиділи за столом і пили чай.

— Чай та цукор! — промовила Фекла глузливо.— Пані які,— додала вона, ставлячи відра,— моду собі завели кожен день чай пити. Диви-но,

щоб не роздуло вас од чаю! — казала вона далі, дивлячись з ненавистю на Ольгу.— Наїла в Москві пухлу пику, товстуля!

Вона замахнулась коромислом і вдарила Ольгу по плечу, аж обидві невістки тільки руками сплеснули й промовили:

— Ох, лишенько!

Потім Фекла пішла на річку прати білизну і цілу дорогу лаялась так голосно, що чути було в хаті.

Пройшов день. Настав довгий осінній вечір. У хаті мотали шовк; мотали всі, крім Фекли: вона подалась за річку. Шовк брали на ближній фабриці, і вся сім'я заробляла на ньому небагато — копійок з двадцять на тиждень.

— За панів краще було,— говорив старий, мотаючи шовк.— І робиш ти, і їси, і спиш, усе в свій час На обід щі тобі та каша, на вечерю теж щі та каша. Огірків і капусти було досхочу: їж добровільно, скільки душа хоче. І строгості було більше. Усяк себе глядів.

Світила тільки одна лампочка, що горіла тьмяно і чаділа. Коли хто-небудь заступав лампочку і велика тінь падала на вікно, то видно було яскраве місячне світло. Старий Осип розповідав не поспішаючи про те, як жили перед волею, як в оцих самих місцях, де тепер живеться так нудно і бідно, полювали з гончаками, з хортами, з псковичами і під час облав мужиків напували горілкою, як у Москву ходили цілі валки з різаною птицею для молодих панів, як лихих карали різками або засилали в тверську вотчину, а добрих нагороджували. І бабка теж розповідала дещо. Вона все пам'ятала, геть усе. Вона розповіла про свою пані, добру, богобоязливу жінку, в якої чоловік був гультяй і розпусник і в якої всі дочки повиходили заміж бог знає як: одна вийшла за п'яницю, друга — за міщанина, третю — викрали потай (сама бабка, яка була тоді дівчиною, допомагала викрадати), і всі вони скоро

померли з горя, як і їхня мати. І, згадавши про те, бабка аж поплакала трохи.

Раптом хтось постукав у двері, і всі здригнулись.

— Дядьку Осипе, пусти ночувати!

Увійшов маленький, лисий дідок, кухар генерала Жукова, той самий, в якого згоріла шапка. Він сів, послухав і теж став згадувати та розказувати всякі історії. Микола, сидячи на печі, звісивши ноги, слухав і питав усе про страви, які готували за панів. Говорили про битки, котлети, різні супи, соуси, і кухар, який теж усе добре пам'ятав, називав страви, яких нема тепер; була, наприклад, страва, яку готували з волових очей, і називалася вона "ранком прокинувшись".

— А котлети марешаль тоді робили? — спитав Микола.

— Ні.

Микола докірливо похитав головою і сказав:

— Ех, ви, горе-кухарі!

Дівчатка, сидячи і лежачи на печі, дивилися вниз не кліпаючи; здавалося, що їх було дуже багато — наче херувими в хмарах. Розповіді їм подобались; вони зітхали, здригалися й блідли то від захоплення, то від страху, а бабку, що розказувала найцікавіше за всіх, вони слухали затамувавши подцх, боячись поворухнутись.

Лягали спати мовчки; і старі, розтрисожені розповідями, схвильовані, думали про те, яка прекрасна молодість, бо після неї, хоч би яка вона була, залишається в згадках саме тільки живе, радісне, зворушливе, і яка страшенно холодна та смерть, що не забариться,— краще про неї й не думати! Лампочка погасла. І пітьма, і двоє вікон,

різко освітлених місяцем, і тиша, і скрипіння колиски нагадували чомусь тільки про те, що життя вже минуло, що не вернеш його ніяк... Задрімаєш, замрієшся, і раптом хтось торкає за плече, дмухає в щоку —і сну нема, тіло таке, наче перележав його, і лізуть у голову все думки про смерть; повернувся на другий бік — про смерть уже забув, але в голові снуються дивні, нудні, марудні думки про злидні, про харчі, про те, що борошно подорожчало, а трохи згодом знову згадується, що життя вже минуло, не вернеш його...

— О господи! — зітхнув кухар.

Хтось тихо-тихо постукав у вікно. Мабуть, Фекла вернулась... Ольга встала і, позіхаючи, шепочучи молитву, відімкнула двері, потім в сінях одсунула засув. Але ніхто не входив, тільки з вулиці повіяло холодом, і стало раптом видно від місяця. У відчинені двері видно було і вулицю, тиху, порожню, і самий місяць, що котився по небу.

— Хто тут? — гукнула Ольга.

— Я,— почулася відповідь.— Це я.

Біля дверей, притулившись до стіни, стояла Фекла, зовсім гола. Вона тремтіла від холоду, цокотіла зубами і при яскравому місячному світлі здавалась дуже блідою, гарною і чудною. Тіні на ній і місячний блиск на шкірі якось різко кидалися у вічі, й особливо чітко визначалися її темні брови та молоді, міцні груди.

— На тому боці шибеники роздягли, пустили так...— промовила вона. — Додому без одежі йшла... як мати народила. Принеси одягтися.

— Та ти в хату йди! — тихо сказала Ольга, теж починаючи тремтіти.

— Старі б не побачили.

Справді, бабка вже непокоїлась і бурчала, і старий питав: "Хто там?" Ольга принесла свою сорочку і спідницю, одягла Феклу, і потім обидві тихо, намагаючись не грюкати дверима, увійшли до хати.

— Це ти, гладка? — сердито пробурчала бабка, догадавшись, хто це. — А бодай тебе, полуночнице... нема на тебе погибелі!

— Нічого, нічого,— шепотіла Ольга, кутаючи Феклу,— нічого, ластівко.

Знову стало тихо. У хаті завжди погано спали; кожному заважало спати що-небудь невідчіпне, настирливе: старому — біль у спині, бабці — клопіт і злість, Мар'ї — страх, дітям — короста і голод. І тепер теж сон був тривожний: перевертались з боку на бік, марили, вставали напитися.

Фекла раптом заревла гучно, грубим голосом, але зараз-таки стримала себе та зрідка схлипувала все тихше й глухіше, поки не змовкла. Часом з того боку, з-за річки, чути було, як бив годинник; але годинник бив якось чудно: вибив п'ять, потім три.

— О господи! — зітхнув кухар.

Дивлячись на вікна, важко було зрозуміти: чи все ще світить місяць, чи це вже світає. Мар'я встала й вийшла, і чути було, як вона на подвір'ї доїла корову і .говорила: "Сті-ій!" Вийшла й бабка. Було ще темно в хаті, але вже стало видно всі речі.

Микола, що не спав цілу ніч, зліз з печі. Він дістав із зеленої скриньки свій фрак, надів його і, підійшовши до вікна, погладив рукави, потримався за фалдочки — і усміхнувся. Тоді обережно зняв фрак, заховав у скриню й знову ліг.

Мар'я вернулась і стала топити в печі. Вона, як видно, ще не зовсім прочумалась від сну і тепер прокидалась на ходу. їй, мабуть, приснилося що-небудь або спали на думку вчорашні розповіді, бо вона солодко потяглася перед піччю і сказала:

— Ні, воля краща!

VII

Приїхав пан,— так у селі називали станового пристава. Про те, коли і чого він приїде, було відомо за тиждень наперед. У Жукові було тільки сорок дворів, але недоїмок, казенних і земських, набралося понад дві тисячі.

Становий спинився в трактирі; він випив тут дві склянки чаю і потім попрямував пішки до хати старости, біля якої вже чекала юрба недоїмників. Староста Антип Седельников, дарма що молодий — йому було тільки тридцять років з чимось,— був суворий і завжди був на боці начальства, хоч сам був бідний і платив податки несправно. Як видно, його тішило те, що він — староста, і подобалася свідомість вдади, якої він не вмів виявляти інакше як суворістю. На сході його боялись і слухали; траплялось, на вулиці чи біля трактиру він раптом налітав на п'яного, зв'язував йому руки назад і садовив у холодну; раз навіть посадовив у холодну бабку, за те що вона, прийшовши на сход замість Осипа, стала сваритися, і продержав її там цілу добу. У місті він не проживав і книг ніколи не читав, але звідкись набрався усяких мудрих слів і любив уживати їх в розмові, і за це його поважали, хоч і не завжди розуміли.

Коли Осип з своєю оброчною книжкою ввійшов у хату до старости, становий, худорлявий старик з довгими сивими бакенбардами, в сірій тужурці, сидів за столом на покуті і щось записував. У хаті було чисто, всі стіни рябіли від картин, повирізуваних з журналів, і на самій видноті,

біля ікон, висів портрет Баттенберга, колишнього болгарського князя. Коло столу, склавши руки на грудях, стояв Антип Седельников.

— За ним, ваше високоблагородіє, сто дев'ятнадцять карбованців,— сказав він, коли черга дійшла до Осина.— Перед Великоднем як дав карбованця, то з того часу ні копійки.

Пристав підвів очі на Осипа й спитав:

— Чому ж це, братику?

— Змилуйтеся, ваше високоблагородіє,— почав Осип хвилюючись,— дозвольте сказати, торік лютерецький пан: "Осипе,— каже,— продай сіно... Ти,— каже,— продай". А чого ж? Було в мене пудів зо сто на продаж, в низині молодиці накосили... Ну, сторгувалися... Все гаразд, добровільно...

Він скаржився на старосту і раз у раз повертався до чоловіків, ніби запрошуючи їх бути свідками; обличчя в нього почервоніло й спітніло, і очі стали гострі, злі.

— Я не розумію, навіщо це ти все говориш,— сказав пристав.— Я питаю тебе... я тебе питаю, чому ти не платиш недоїмку? Усі ви не сплачуєте, а мені за вас відповідати?

— Несила мені!

— Слова ці без наслідку, ваше високоблагородіе,-—сказав староста. — Воно дійсно, Чикільдєєви недостатнього класу, але звольте запитати в інших, причина вся — горілка, і бешкетні дуже. Без усякого розуміння.

Пристав записав щось і сказав Осипові спокійно, рівним голосом, наче просив води:

— Іди геть.

Скоро він поїхав; і коли сідав на свій дешевий тарантас і кашляв, то навіть з вигляду його довгої худої спипи видно було, що він уже не пам'ятав ні про Осипа, ні про старосту, ні про Жуковські недоїмки, а думав про щось своє власне. Не встиг він від'їхати й версти, як Антип Сєдель-пиков уже виносив з хати Чикільдєєвих самовар, а за ним ішла бабка й кричала верескливо, напружуючи груди:

— Не віддам! Не віддам я тобі, окаянний!

Він ішов хутко, широко ступа'ючи, а та гналася за ним, задихаючись, мало не падаючи, горбата, люта; хустка в неї зсунулась на плечі, сиве, з зеленкуватим відблиском волосся маяло на вітрі. Вона раптом спинилась і, як справжня бунтівниця, стала бити себе в груди кулаками і кричати ще дужче, співучим голосом і ніби ридаючи:

— Православні, хто в бога вірує! Батечки, скривдили! Ріднесенькі, задушили! Ой, ой, голубчики, заступіться!

— Бабко, бабко,— сказав суворо староста,— май розум у своїй голові!

Без самовара в хаті у Чикільдєєвих стало зовсім сумно. Було щось принизливе в цій нестачі, образливе, наче хату раптом позбавили її честі. Краще б уже староста забрав і виніс стіл, усі лавки, всі горшки,— не так би здавалось порожньо. Бабка кричала, Мар'я плакала, і дівчатка, дивлячись на неї, і собі плакали. Старий, почуваючи себе винним, сидів у кутку похмуро і мовчав. І Микола мовчав. Бабка любила й жаліла його, але тепер забула жаль, па-кинулась на нього раптом з лайкою, з докорами, тикаючи йому кулаками у с&ме обличчя. Вона кричала, що це він винен у всьому; і справді, чому він присилав так мало, коли сам же в листах хвалився, що здобував у "Слов'янському базарі" по п'ятдесят карбованців на місяць? Чого він сюди приїхав, та ще з сім'єю? Якщо

помре, то на які гроші його ховати?.. І було жалко дивитись на Миколу, Ольгу і Сашу.

Старий крякнув, узяв шапку і пішов до старости. Вже темніло. Аптип Седельников паяв щось біля печі, надимаючи щоки; було чадно. Діти його, худі, невмивані, не кращі за чикільдєєвських, вовтузились на підлозі; негарна, веснянкувата жінка з великим животом мотала шовк. Це була нещасна, вбога сім'я, і тільки сам Антип мав вигляд молодця і красуня. На лаві вряд стояло п'ять самоварів. Старий помолився на Баттенберга і сказав:

— Антипе, змилуйся, віддай самовар! Христа ради!

— Принеси три карбованці, тоді й одержиш.

— Несила мені!

Антип надимав щоки, вогонь гув і шипів, одсвічуючи на самоварах. Старий пом'яв шапку і сказав подумавши:

— Віддай!

Смаглявий староста здавався вже зовсім чорним і скидався на чаклуна; він обернувся до Осипа і промовив суворо й швидко:

— Від земського начальника все залежне. В адміністративному засіданні двадцять шостого числа можеш заявити привід до свого незадоволення словесно чи па папері.

Осип нічого не зрозумів, він задовольнився цим і пішов додому.

Днів через десять знову приїжджав становий, побув з годину й поїхав. У ті дні погода стояла вітряна, холодна; річка давно вже

замерзла, а снігу все не було, і люди замучилися без дороги. Якось у свято перед вечором сусіди зайшли до Осипа посидіти, побалакати. Розмовляли поночі, бо працювати було гріх і світла не світили. Були деякі новини, досить неприємні. Так, у двох чи в трьох хатах забрали за недоїмку курей і відіслали до волосного правління, і там вони поздихали, бо їх ніхто не годував; забрали овець, і, поки везли їх, зв'язаних, перекладаючи в кожному селі на нові підводи, одна здохла. І тепер вирішували питання: хто винен?

— Земство! — казав Осип.— Хто ж!

— Звісно, земство.

Земство обвинувачували за все — і за недоїмки, і за утиски, і за неврожаї, хоч ніхто не знав, що означає земство. І це повелося з того часу, як багаті мужики, що мають свої фабрики, крамниці і заїзди, побували в земських гласних, залишились незадоволені і потім по своїх фабриках стали лаяти* земство.

Поговорили про те, що бог не дає снігу: возити дрова треба, а по грудках ні їздити, ні ходити. Перше, років п'ятнадцять-двадцять тому і раніше, розмови в Жукові були значно цікавіші. Тоді в кожного старика був такий вигляд, начебто він беріг якусь таємницю, щось знав і чогось чекав; говорили про грамоту з золотою печаткою, про переділи, про нові землі, про скарби, натякали на щось; а тепер у жуковичан не було ніяких таємниць, усе їхнє життя було як на долоні, у всіх на видноті, і могли вони говорити тільки про злидні і про харчі, про хе, що нема снігу...

Помовчали. І знову згадали про курей і овець і стали вирішувати, хто винен.

— Земство! — промовив похмуро Осип.— Хто ж!

VIII

Парафіяльна церква була за шість верст, у Косогорові, і в ній бували тільки тоді, коли треба було хрестити, вінчатись чи хоронити; а молитись ходили за річку. У свята, в гарну погоду, дівчата прибирались і йшли юрбою до церкви, і було весело дивитись, як вони в своїх червоних, жовтих і зелених вбраннях ішли через луки: а в негоду всі сиділи дома. Говіли в парафіяльній церкві. З тих, хто у великий піст не встигав одговітися, батюшка на великоднім тижні, обходячи з хрестом хати, брав по 15 копійок.

Старий не вірив у бога, бо майже ніколи не думав про нього; він визнавав надприродне, але вважав, що це може стосуватися самого тільки жіноцтва, і коли говорили при ньому про релігію або про чудесне і запитували його про що-небудь, він казав неохоче, чухаючись:

— А хто ж його знає!

Бабка вірила, але якось невиразно; все перемішалося в її пам'яті, і ледве вона починала думати про гріхи, про смерть, про спасіння душі, як злидні і клопіт перехоплювали її думку, і вона зразу ж забувала, про що думала.

Молитов вона не пам'ятала і звичайно вечорами, перед тим як спати, ставала перед образами й шепотіла:

— Казанській божій матері, Смоленській божій матері, Троєручиці божій матері...

Мар'я і Фекла хрестилися, говіли щороку, але нічого пе розуміли. Дітей не вчили молитися, нічого не говорили їм про бога, не прищеплювали ніяких правил і тільки забороняли в піст їсти скоромне. В інших сім'ях було майже те саме: мало хто вірив, мало хто розумів. А тим часом усі любили святе письмо, любили ніжно, побожно, але не було

книг, нікому було читати і пояснювати, і за те, що Ольга іноді читала євангеліє, її поважали, і всі говорили їй і Саші "ви".

Ольга часто ходила на храмові свята і молебні в сусідні села і в повітове місто, в якому було два монастирі і двадцять сім церков. Вона була неуважна і, поки ходила на прощу, зовсім забувала про сім'ю і, тільки коли верталась додому, раптом радісно виявляла, що в неї є чоловік, і дочка, і тоді казала, усміхаючись і сяючи:

— Бог милості прислав!

Те, що діялось на селі, здавалось їй огидним і мучило її. На Іллю пили, на пречисту пили, на здвиження пили. На покрову в Жукові було храмове свято, і мужики з цієї нагоди пили три дні; пропили 50 карбованців громадських грошей і потім ще з усіх дворів збирали на горілку. Першого дня в Чикільдєєвих зарізали барана і їли його ранком, в обід і ввечері, їли багато, і потім ще вночі діти вставали попоїсти. Кир'як усі три дні був страшенно п'яний, пропив усе, навіть ша^ку і чоботи, і так бив Мар'ю, що її відливали водою. А потім усім було соромно й нудно.

А втім, і в Жукові, у цій Холуївці, відбувалося раз справжнє, урочисте релігійне свято. Було це в серпні, коли по всьому повіту, з села в село, носили живоносну. В той день, коли її чекали в Жукові, було тихо і хмарно. Дівчата ще зранку пішли назустріч іконі в своїх яскравих ошатних вбраннях і принесли її надвечір, з процесією, з півчою, і в цей час за річкою дзвонили в усі дзвони. Величезний натовп своїх і чужих затопив вулицю: гомін, курява, тиснява... І старий, і бабка, і Кир'як — усі простягали руки до ікони, жадібно дивилися на неї й говорили плачучи:

— Заступнице, матінко! Заступнице!

Всі начебто раптом зрозуміли, що між землею і небом не порожньо, що не все ще захопили багаті і дужі, що в ще захист від кривди, від рабської иеволі, від тяжких, пе-стерпних злиднів, від страшної горілки.

— Заступнице, матінко! — ридала Мар'я.—Матінко!

Але одправили молебень, понесли далі ікону, і все пішло по-старому, і знову залунали з трактиру грубі, п'яні голоси.

Смерті боялись тільки багаті мужики, які чим більше багатіли, то менше вірили в бога і в спасіння душі і тільки від страху перед кінцем земним, на всякий випадок, ставили свічки і правили молебні. А мужики бідніші не боялися смерті. Старому і бабці казали просто в вічі, що вопи зажились, що їм вмирати пора, і вони нічого. Не соромились говорити При Миколі Феклі, що коли Микола помре, то її чоловікові, Денису, вийде пільга — вернуть із служби додому. А Мар'я не тільки не боялася смерті, а навіть я^алкувала, що вона так довго не приходить, і була рада, коли в неї вмирали діти.

Смерті не боялися, зате до всіх хвороб ставилися з перебільшеним страхом. Досить було дрібниці — розладу шлунка, легкої остуди, як бабка вже лягала на піч, закутувалась і починала стогнати голосно й безперервно: "Вми-ра-а-аю!" Старий поспішав за попом, і бабку причащали й робили маслосвяття. Дуже часто говорили про застуду, про глисти, про жовпа, що ходять в животі і: підступають до серця. Найбільше боялись застуди і тому навіть літом одягалися тепло і грілись на печі. Бабка любила лікуватись і часто їздила до лікарні, де казала, що, їй пе сімдесят, а п'ятдесят вісім років; вона гадала, що коли лікар дізнається про її справжній вік, то не лікуватиме її і скаже, що їй час умирати, к не лікуватись. До лікарні звичайно виїжджала вона рано-вранці, забравши з собою двох чи трьох дівчаток, і поверталась увечері, голодна і сердита,— з краплями для себе та мазями для дівчаток. Раз возила вона й Миколу, і він потім тижнів зо два приймав краплі і казав, що йому стало легше.

Бабка зпала всіх лікарів, фельдшерів і знахарів на тридцять верст кругом, і жоден їй не подобався. На покрову, коли священик обходив з хрестом хати, дячок сказав їй, що в місті біля острогу живе дідок, колишній військовий фельдшер, який лікує дуже добре, і порадив їй звернутися до нього. Бабка послухала. Коли випав перший сніг, вона поїхала до міста й привезла дідка, бородатого, довгополого вихреста, в якого все обличчя було вкрите синіми жилками. Якраз у той час у хатї робили поденні: старий кравець у страшних окулярах краяв з лахміття жилетку і два молоді парубки збивали з повсті валянки; Кир'як, якого звільнили за пияцтво і який жив тепер дома, сидів поряд з кравцем і лагодив хомут. І в хаті було тісно, душно й сморідно. Вихрест оглянув Миколу і сказав, що конче треба поставити банки.

Він ставив банки, а старий кравець, Кир'як і дівчатка стояли й дивились, і їм здавалося, що вони бачать, як з Миколи виходить хворість. І Микола теж дивився, як банки, присмоктавшись до грудей, потроху набиралися темної крові, і почував, що з нього, справді-таки, начебто щось виходить, і усміхався від приємності.

— Це добре,—казав кравець.—Дай боже, щоб на користь.

Вихрест поставив дванадцять банок і потім ще дванадцять, напився чаю і поїхав. Микола почав труситися; обличчя в нього змарніло і, як казали жінки, збіглося в кулачок; пальці посипіли. Він кутався в ковдру і в кожух, але ставало все холодніше. Надвечір віп затужив; просив, щоб його поклали долі, просив, щоб кравець не курив, потім затих під кожухом і до ранку помер.

IX

Ой, яка сувора, яка довга зима!

Вже од різдва не було свого хліба, і борошно купували. Кир'як, що сидів тепер дома, галасував вечорами, наганяючи жах на всіх, а

райками мучився від головного болю та сорому, і на нього було жаль дивитися. У хліві день і ніч чути було мукання голодної корови, що надривало душу бабці і Мар'ї. І, як навмисне, морози весь час аж тріщали, навалило високі кучугури; і зима затяглася: на благовіщений лютувала справжня зимова хуртовина, а навел икоднім тижні йшов сніг.

Але, як би там пе було, зима минула. На початку квітня стояли теплі дні і морозні ночі, зима не піддавалася, та один теплий день переміг нарешті — і потекли струмки, защебетали пташки. Весь луг і кущі біля річки потонули у весняній воді, і між Жуковом і тим боком весь простір був зовсім залитий величезною затокою, на якій то тут, то там здіймались табунками дикі качки. Весняна заграва, полум'яна, з пишними хмарами, кожного вечора давала що-небудь надзвичайне, нове, неймовірне, якраз те само, чому не віриш потім, кол# ті самі барви і ті самі хмари бачиш на малюнку.

Журавлі летіли швидко-швидко і кричали сумно, ніби кликали з собою. Стоячи на краю кручі, Ольга довго дивилась на повідь, на сонце, на ясну, наче помолоділу, церкву, і сльози текли в неї, і подих захоплювало від того, що палко хотілося піти куди-небудь, куди очі дивляться, хоч на край світу. А вже було вирішено, що вона піде знову до Москви, за покоївку, і з нею піде Кир'як найматися за двірника або куди-небудь. Ох, швидше б піти!

Коли підсохло і стало тепло, зібрались у дорогу. Ольга і Саша, з клунками на спинах, обидві в личаках, вийшли вдосвіта; вийшла і Мар'я провести їх. Кир'як нездужав, затримався дома ще на тиждень. Ольга востаннє помолилася на церкву, думаючи про свого чоловіка, і не заплакала, тільки обличчя в неї скривилось і стало негарним, як у старої. За зиму вона схудла, змарніла, трохи посивіла, і вже замість колишньої миловидності і приємної усмішки на обличчі в неї був покірний, журний вираз пережитого горя, і було вже щось тупе й нерухоме в її погляді, наче вона недочувала. їй було жаль розлучатися з селом і з мужиками. Вона згадувала про те, як несли Миколу і біля кожної хати замовляли панахиду, і як усі плакали, співчуваючи її горю.

Протягом літа і зими бували такі години і дні, коли здавалося, що ці люди живуть гірше за худобу, жити з ними було страшно; вони грубі, нечесні, брудні, нетверезі, живуть не в злагоді, раз у раз сваряться, бо не шанують, бояться і підозрюють одне одного. Хто держить шинок і споює людей? Мужик. Хто розтрачує й пропиває громадські, шкільні, церковні гроші? Мужик. Хто вкрав у сусіда, підпалив, фальшиво посвідчив на суді за пляшку горілки? Хто на земських та інших зборах перший повстає проти мужиків? Мужик. Так, жити з ними було страшно, але все ж вони люди, вони страждають і плачуть, як люди, і в житті їхньому нема нічого такого, чому не можна було б знайти виправдання. Тяжка праця, від якої ночами болить усе тіло, люті зими, злиденні врожаї, тіснота, а допомоги нема, і нема звідки її чекати. Ті, що багатші й дужчі за них, допомогти не можуть, бо самі грубі, нечесні, нетверезі і самі лаються так само огидно; найдрібніший чиновник або прикажчик поводиться з мужиками, як з волоцюгами, і навіть старшинам і церковним старостам каже "ти" і думає, що має на це право. Та й чи може бути яка-небудь допомога або добрий приклад від людей користо-

любних, пожадливих, розпусних, лінивих, які наїжджають у село тільки для того, щоб зневажити, обдерти, налякати? Ольга згадала, який жалюгідний, принижений вигляд був у старих, коли зимою водили Кир'яка карати різками... І тепер їй було жаль усіх оцих людей, боляче, і вона, поки йшла, все оглядалась на хати.

Провівши версти зо три, Мар'я попрощалася, потім стала навколішки й заголосила, припадаючи обличчям до землі:

— Знов я сама зосталася, бідна моя голівонько, бідна, нещаслива...

І довго вона так голосила, і довго ще Ользі і Саші видно було,, як вона, стоячи навколішки, усе кланялась комусь убік, обхопивши руками голову, і над нею літали граки.

Сонце піднялось високо, стало жарко. Жуково залишилось далеко позаду. Ішли вони охоче, і Ольга і Саша скоро забули і про село, і про Мар'ю, їм було весело, і все розважало їх. То курган, то ряд телеграфних стовпів, які один за одним ідуть невідомо куди, зникаючи на обрії, і дріт гуде таємниче; то видно здаля хуторець, весь у зелені, повіває від нього вільгістю і коноплями, і здається чомусь, що там живуть щасливі люди; то кінський кістяк самотньо біліє в полі. А жайворонки заливаються невгамовно, перегукуються перепели; і деркач кричить так, ніби й справді хтось смикає за стару залізну клямку.

Опівдні Ольга і Саша прийшли у велике село. Тут на широкій вулиці зустрівся їм кухар гецерала Жукова, дідок. Йому було жарко, і спітніла, червона лисина його сяяла проти сонця. Він і Ольга не впізнали одне одного, потім оглянулись водночас, впізнали і, не сказавши й слова, пішли далі кожне своєю дорогою. Зупинившись біля хати, яка здавалася заможнішою й новішою, перед розчиненими вікнами Ольга поклонилась і сказала гучно тонким, співучим голосом:

— Православні християни, подайте милостиню, Христа ради, що ласка ваша, родителям вашим царство небесне, вічний спокій.

— Православні християни,— заспівала Саша,— подайте, Христа ради, що ласка ваша, царство небесне...

1897